

УДК 070:32(477)

МЕНТАЛЬНІ ОСНОВИ ФЕНОМЕНУ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

MENTAL FOUNDATIONS OF THE PHENOMENON OF THE ETHNOPOLITICAL TOLERANCE OF THE UKRAINIAN PEOPLE

Сащук З. В.,

магістр Інституту журналістики, Київський
національний університет ім. Тараса Шевченка
(Київ, Україна), e-mail: zoriana9690@gmail.com

Sashchuk Z. V.,

holder of a Master's degree from the Institute of
Journalism, Taras Shevchenko National University of
Kyiv (Kyiv, Ukraine), e-mail: zoriana9690@gmail.com

Етнополітична толерантність розглядається як тип індивідуального і суспільного ставлення до соціальних і культурних відмінностей, як терпимість до чужої думки, вірувань і форм поведінки, як одна з фундаментальних ознак цивілізованості і рівня політичної культури українського народу. Стверджується, що, в політичній сфері, толерантність (як терпимість по відношенню до інших людей, їх переконань, цінностей та поведінки) варто віднести до культури. Адже саме толерантна політична культура означає поважливе ставлення до будь-яких політичних проявів, які не суперечать існуючому законодавству. Акцентується, що толерантність як загальнолюдська цінність не піддається впливові національно-географічних факторів, проте своєрідний відбиток національного характеру, рівня культури народу знаходимо при аналізі форми вияву толерантності у представників різних етносів. У цьому контексті толерантність і безперечно притаманна українцям. Підсумовується, що історична цінність українського менталітету в орієнтації на справедливість і терпимість, що є частиною національної самосвідомості українців.

Ключові слова: ментальність, толерантність, терпимість, нейтралітет, повага до особи, моральний ідеал.

Ethnopolitical tolerance is considered as the type of individual and social attitude to social and cultural differences, as tolerance for another's thoughts, beliefs and forms of behavior, as one of the fundamental signs of civilization and the level of political culture of the Ukrainian people. It is argued that, in the political sphere, tolerance (as tolerance towards other people, their beliefs, values and behavior) should be attributed to culture. After all, it is tolerant political culture that means a respectful attitude to any political manifestations that do not contradict the existing legislation. It is emphasized that tolerance as a universal value is not influenced by national-geographical factors, but a peculiar repulsion of the national character, the level of culture of the people is found when analyzing the forms of expression of tolerance among representatives of different ethnic groups. In this context, tolerance is undoubtedly inherent in Ukrainians. It is summarized that the historical value of the Ukrainian mentality in the orientation towards justice and tolerance, which is part of the national consciousness of Ukrainians.

Keywords: mentality, tolerance, tolerance, neutrality, respect for a person, moral ideal.

Актуальність дослідження феномену етнополітичної толерантності, під якою, в найбільш загальних рисах, ми вважаємо універсальну цінність, яка покликана сприяти налагодженню доброзичливих відносин між людьми і, зокрема, громадянами однієї країни, адже в світі, як справедливо засвідчував професор А. Чічановський, «практично неможливо віднайти державу яка б була заселена представниками однієї лише національності – жодної такої держави у світі немає» [1, с. 213].

Історично ідея толерантності ототожнювалася спершу з релігійною практикою і віруваннями роз'єднаної і знесиленої війнами за часів Реформації Європи як ідея основоположного значення. Немало мислителів цього часу (Баден, Мільтон, Спіноза) викладали доводи на користь віротерпимості. Певно,

що найвідомішим словом на захист віротерпимості було «Послання про віротерпимість» (1689 р.) Дж. Локка. Ключовим доказом Локка було і твердження, що «релігійні вірування не модна запроваджувати за допомогою жорсткого зовнішнього примусу, оскільки вони потребують свідомої згоди», а також про те, «що істинна функція держави – це підтримання громадського порядку і забезпечення безпеки, а отже релігійна нетерпимість виправдана тільки в тому разі, якщо постає необхідність у досягненні цих цілей» [2, с. 398].

Поступово царина толерантності розширилась і почала охоплювати сфери соціальних і моральних стосунків (Н. Макіавеллі, Е. Фромм, М. Мемфонд, Дж. Хакслі, А. Швейцер та ін.). Так, моральний імператив І. Канта стверджує, що «моральний вибір людини виражає її природу як автономного і раціонального діяча, що потребує толерантного ставлення до її вчинків, зроблених з власної волі» [2, с. 398]. Та все ж, як здається, найбільш виважене і красномовне слово на захист толерантності написано будь-коли була праця Дж. С. Мілля «Про свободу» (1859 р.) в якій автор доводить, що «узвичаєння толерантного ставлення необхідне і для соціального і наукового прогресу, і для морального та духовного розвитку людини» [2, с. 398].

Інноваційні підходи до вирішення цієї дилеми пропонують й сучасні теоретики. Серед них – положення про «реальний прагматизм» (Д. Белл, Ф. У. Франкена), «справедливу нерівність» (Дж. Роулз), «легітимну державу» (Х. Карраседо), «плюралізм і толерантність як методи етико-політичної практики» (О. Геффе), «поєднання герменевтики, етики і політики» (П. Рікер). Зокрема, на думку автора книги «Парадигма легітимної держави» Х. Карраседо, моральні корективи відіграють вирішальну роль у політичній діяльності. Ще категоричніший вигляд має теорія «справедливої держави», згідно з якою етичні вимоги, які передують політичному життю, мають абсолютний характер, їхня природа космологічна (Р. Інглхарт, Г. Алмонд, С. Верба), концепти «ненасильницькі альтернативи у політичній культурі» (Г. Пейдж) [3] тощо.

Достеменно відомо, що менталітет українського народу здавна характеризувався лояльністю до представників інших народів, до інших релігійних вірувань. Підтвердження цьому можна знайти в історичних джерелах. Так, відомий історик Н. Полонська-Василенко зазначала, що «православ'я XI–XII ст., у своїй масі не було вороже наставлене до католицтва. Постійні стосунки різного роду з чужинцями – варягами, німцями, уграми, поляками сприяли толерантності у релігійних питаннях. Численні шлюбні князів з чужинцями, а за їх прикладом, треба гадати, й бояр, ще більше посилювали цю толерацію» [4, с. 238].

Етнічні основи феномену толерантності базуються на тому, що на територію України, з давніх давен, населяли не лише українці, і не лише вони склали собою український народ, який «ніколи не жив ізольовано від сусідів, інших народів, іноземних впливів, міграційних та історичних процесів» [5, с. 13] – а тому етнічні основи феномену толерантності

полягали в досить коректному, доброзичливому і навіть рівноправному ставленні до представників інших етносів. Пригадаймо хоча б такий історичний факт, що написи на деяких грошових знаках Української Народної Республіки робилися, крім української, ще й російською, польською та єврейською. «Тодішня українська влада апіорі визнавала ці етнічні групи рівноправними з титульними і готовими до прийняття національно-культурної автономії» [5, с. 31].

Українські дослідники розглядали проблему ментальності під різними точками зору. Так, М. Костомаров розглянув генезу української ментальності; Д. Чижевський обґрунтував теоретико-методологічні засади функціонування ментальності; П. Юркевич доводив, що ментальність є виявом «божественної» суті людини; І. Франко підкреслював вплив ментальності на політичне життя суспільства; а В. Липинський розглядав взаємовплив менталітету нації та її політичної культури.

На їх глибоке переконання, механізм взаємодії ментальних структур і соціокультурних чинників у процесі формування нації є таким: етнічна ментальність є комплексом зовнішньо діяльних феноменів, які сприймаються сторонньою свідомістю як «дух етносу», як те, що робить етнос «помітним», специфічно відмінним серед інших етносів. Етнічна ментальність – це підсвідомо-автоматичні стосунки, через які програма саморозвитку етносу реалізується у формі опосередкованих зовнішніми відносинами конкретних актів самоорганізації етносу. Існує велика кількість чинників, які, з одного боку, формують даний менталітет, а з іншого – підтримують і змінюють його. Перша система чинників – це расово-етнічні якості спільноти, тобто природні якості суб'єкта менталітету. Друга система чинників – природно-географічні умови проживання даної спільноти. Третя система – це причини стійких результатів багатовікової «внутрішньої» взаємодії даної спільноти. Ментальність є онтологічною засадою формування політичної культури тієї чи іншої нації. Оскільки у кожного народу є певний політико-культурний генотип, котрий передається з покоління в покоління та зумовлює певний вплив на політичні реалії, на взаємодію індивіда з суспільством та державою, то мають існувати і структури, які зумовлюють (інколи, навіть, вирішально) специфічні ознаки політичної поведінки суб'єкта (індивіда, соціальної групи, нації тощо). Є такі позитивні ознаки нашої ментальності, які дозволяють нашому суспільству йти до розбудови громадянського суспільства [6, с. 333].

Вважається, що, в політичній сфері, толерантність (як терпимість по відношенню до інших людей, їх переконань, цінностей та поведінки) варто віднести до культури. Адже саме толерантна політична культура означає поважливе ставлення до будь-яких політичних проявів, які не суперечать існуючому законодавству. Толерантність у політиці можна вважати результатом вирішення багатьох соціальних суперечностей, на всезагальній соціальній основі, та розвитку демократії у формі

правової держави. Чим ширше діапазон інтересів, які можуть вміщатися в позитивну частину політичного простору, чим більшу вагу отримує опозиція, тим суттєвіша основа для інституціональної та індивідуальної толерантності. Цей процес отримав достатню оформленість в середині ХХ ст. У розвинених країнах Заходу з'явилася можливість для рівноправної взаємодії ряду політичних сил в межах цілісної політичної системи.

Цікавим (і водночас дискусійним) видається зв'язок терпимості (толерантності) і національного характеру, скажімо українського народу.

Відомо, що толерантність як загальнолюдська цінність не піддається впливові національно-географічних факторів, проте своєрідний відбиток національного характеру, рівня культури народу знаходимо при аналізі форми вияву толерантності у представників різних етносів. У цьому контексті не буде перебільшенням сказати, що толерантність притаманна українцям – «історія нашого народу підтверджує це», «історична цінність українського менталітету – орієнтація на справедливість і терпимість. Остання є частиною національної самосвідомості українців» [7, с. 72].

Характер українців формувался під впливом багатьох чинників. Візантійські історики засвідчують, що наші предки у VII–X ст. відзначалися наполегливістю, згуртованістю, почуттям солідарності, товариської взаємоповаги. Кожний племінний союз, який входив до складу Київської Русі, мав своїх богів, свої особливості в традиціях та вірі. Ці відмінності поважалися, не було нетерпимості, зверхності у ставленні до богів племен, що входили до союзу. Можна стверджувати, що в дохристиянські часи в Україні–Русі саме толерантність характеризувала ставлення до іновірців [7, с. 72–73].

Враховуючи, що толерантність це свідомо установка індивіда і його усвідомлене розуміння того, як треба поводитися, усвідомлене сприйняття певного типу світогляду, то навряд чи можна стверджувати, що наші предки у X ст. усвідомлювали це. І навряд чи їх ставлення до іновірців було толерантним, воно просто було лояльним. До того ж, треба враховувати, що населення тогочасних країн аж ніяк не приблизно таке як зараз (у кількісному вимірі), а це говорить про те, що й іновірців було не так вже й багато, і якщо вряди годи десь з'являлася людина не «нашої віри» нічого окрім цікавості воно не викликала і це природно.

Цікаво, що ті країни які зараз мають проблеми з нелегальною міграцією, теж спочатку лояльно ставилися до чужинців. Коли вони вперше з'явилися на території Італії місцеві мешканці з цікавістю їх розглядали, та коли ці люди, зрозумівши, що життя не мед в цій країні, і що навіть італійцям складно знайти роботу, більшість із них почали грабувати, гвалтувати, займатися криміналом. Щось подібне відбувається й зараз, скажімо, як наслідок війни в Сирії (2016–2018 рр.), що викликала величезну міграційну хвилю до Європи, яка до цього була зовсім неготовою. Це аж ніяк не сприяє толерантним відносинам. Тобто,

терпимість є не тільки умова проголошення права на свободу самовизначення, вибору світоглядних ціннісних орієнтацій, а й своєрідний механізм його реалізації на практиці [7, с. 75].

На 28-й сесії Генеральної Асамблеї ООН (Париж, 1995 р.) Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) схвалила Декларацію принципів толерантності. Цей документ надає згаданим принципам статус міжнародного визнання, містить підходи до визначення поняття толерантності, окреслює шляхи реалізації толерантних відносин на державному рівні, в соціальному житті, акцентує увагу на необхідності виховання підростаючих поколінь в дусі толерантності [8, с. 141].

Так, стаття 1 цієї Декларації проголошує толерантність як «гармонію в багатоманітності», адже розуміння толерантності не обмежується лише моральною (особистісною сферою), це також і «політична, і правова потреба», «це чеснота, яка робить можливим досягнення миру і сприяє заміні культури війни культурою миру» [9].

Стаття 2 присвячена розумінню толерантності на державному рівні, а тому, вважаємо за доцільне процитувати її повністю:

2.1. На державному рівні толерантність потребує справедливого та безпристрасного законодавства, дотримання правопорядку, судово-процесуальних та адміністративних норм. Толерантність також вимагає надання кожній людині можливостей для економічного і соціального розвитку без якої-небудь дискримінації. Відчуження та маргіналізація можуть бути причиною пригніченого стану, ворожості та фанатизму.

2.2. Для того, щоб зробити суспільство більш толерантним, державам слід ратифікувати існуючі міжнародні конвенції про права людини і, якщо це необхідно, розробити нове законодавство, з метою забезпечення в суспільстві рівноправного підходу і рівності можливостей, для всіх груп і окремих людей.

2.3. В інтересах міжнародної згоди суттєво важливо, щоб окремі люди, общини та нації визнавали і поважали культурний плюралізм людського співтовариства. Мир неможливий без толерантності, а розвиток і демократія неможливі без миру.

2.4. Нетерпимість може приймати форму маргіналізації найменш соціально захищених груп, їх виключення із суспільного та політичного життя, а також насильства і дискримінації по відношенню до них. Як проголошує Декларація про расу та расові забобони, «всі люди і групи людей мають право відрізнятись один від одного» (стаття 1.2) [9].

Вважається, що поява терміну «толерантність» в політичній теорії і практиці характерні, перш за все, для сучасності. Адже, переживши за минуле століття, дві світові війни, незлічену кількість громадянських воєн, геноцид і безліч конфліктів, люди усвідомили те, наскільки важливо жити в світі мирному і віддавати перевагу встановленню дружніх і доброзичливих відносин. Правда, політика деяких держав, ставить під сумнів бажання багатьох народів. У своєму прагненні до «істеричного панування світом» нехтують основними правами

і свободами громадян (і не завжди своєї країни). Для досягнення взаєморозуміння потрібна загальна настроєність на досягнення консенсусу – бажаної, не вимушеної згоди, заснованої на виявленому в ході діалогу загальному інтересі, за яким проглядаються загальнонаціональні ідеї, загальнолюдські цінності.

Але бувають і ситуації, коли, через певні причини, не вдається діалог, і як наслідок – ніякого консенсусу не відбувається. І виникає конфлікт, який може перерости в нестерпне протистояння і призвести до кривавої загибелі сотень і тисяч людей. Події останніх років на Сході України – тому підтвердження.

Отже, толерантність по своїй природі пов'язана з вірогідністю конфлікту. Це так, але, саме вона водночас покликана запобігти появі конфлікту – адже у фундаменті філософії толерантності лежать ненасильницькі методи вирішення міжособистісних конфліктів. Покликана. Тільки, як свідчить і український досвід, не завжди спрацьовує абсолютизований ідеал «палки–виручалки», саме внаслідок того, що в деяких виробилося таке стереотипне відношення до концепції толерантності. Виходить, що «толерантність не є універсальною категорією», терпимість до інаковості не є позачасовою категорією і біосоціальною характеристикою людини і суспільства. Це є навмисно культивована особистісна установка і колективна позиція як реакція і умова існування складних суспільств. Це є прояв зрілості та життєвості людських колективів, державних і політичних утворень.

Якщо ж за допомогою толерантності вирішувати конфлікт, який вже виник, в цьому випадку, потрібно говорити про бажання всіх сторін досягти домовленості на прийнятних, для всіх, умовах. Не завжди це бажання діалогу взаємне, буває, що одна з конфліктуючих сторін не бажає розглядати ніяких пропозицій окрім своїх вимог. У даному випадку, немало зусиль потрібно докласти і політикам, і громадським активістам, щоб кожна з конфліктуючих сторін отримала вичерпну інформацію про всі можливі наслідки і свідомо та добровільно відмовлялася від чогось в ім'я загального миру. Але, окрім бажання конфліктуючих сторін, повинно бути бажання і влади. Чи зацікавлені вони в припиненні конфлікту? Можливо якісь політичній силі навіть вигідна наявність вогнища розбрату?

Така позиція є інтолерантною, і тому нею не повинні нехтувати і не повинні допускати ні демократичні політичні сили, ні громадські організації, ні правозахисні групи. Крім того, повинна усвідомлюватися взаємна відповідальність за події, що відбуваються, а для здійснення діалогу потрібна ще й воля до цього діалогу. Саме така воля до діалогу, по суті, і проявляється в концепціях типу «Культура миру» або «Альянс цивілізацій», що говорить про бажання світового співтовариства і про його прагнення до конструктивного діалогу.

На думку деяких учених, уникнути конфронтації цивілізацій «можна тільки на шляху критичного діалогу культур» [10, с. 54]. Під «діалогом культур» розуміють взаємовідношення і взаємодію всіх існуючих культур, що належать певним етносам.

Питання «діалогу культур» досить актуальне у багатонаціональних державах, де потрібно враховувати найтонші нюанси у вирішенні будь-яких життєвих ситуацій.

Важливо не тільки встановити дружні і доброзичливі відносини між представниками цих культур, потрібно ще зміцнити таке становище (щоб всі зусилля не зводилися до «свята дружби народів» раз на рік). І немало зусиль прикласти ще й до того, щоб така позиція (толерантна) стала нормою. Процес діалогу культур неможливо розглядати в розриві з принципом толерантності.

Зрозуміло, що діалог можливий в тому випадку, якщо представники різних народів відчують, що дотримання цих прав є реальним, або хоча б бачать прагнення властей до забезпечення і утвердження в суспільстві прав людини – «Обов'язковою умовою для визнання права на розвиток є здійснення деяких рішучих кроків від зіткнення цивілізацій до діалогу цивілізацій для встановлення необхідної регіональної і світової співпраці з тим, щоб це право нарешті було визнане, як і восторжествувала політика прав людини. Очевидно, – зауважує Т. Сердзю, – що культурні і релігійні відмінності між народами зберігаються і в майбутньому, оскільки є джерелом поповнення досвіду і мудрості людства. Дуже важливо, щоб ці відмінності не були роздугі і щоб вони не трансформувалися в джерело некерованого конфлікту» [11, с. 206].

Так, відмінності будуть завжди, але саме в повазі та прийнятті цих відмінностей і будується діалог. Концепція полікультурного суспільства ґрунтується на тому, що єдність можлива тільки в різноманітті. Кожна культура, кожна мова мають право і повинні дбайливо зберігатися, розвиватися. Тому одним із пріоритетних напрямів державної етнополітики на сучасному етапі є забезпечення гармонійного співіснування громадян України різних національностей, їхнього вільного етнокультурного розвитку.

Україна споконвіку вирізнялася поліетнічністю населення, що сприяло розвитку традицій мирного співжиття, культурної взаємодії та взаємовпливам різноманітних етнічних груп. Експерти відзначають, що «багатовікова етнічна різноманітність населення України стала, поряд з іншими чинниками, однією з головних складових формування особливостей національного менталітету українського народу – його світосприйняття, психології, культури, вірувань, традицій і звичок, зокрема культурної та релігійної толерантності, що допускає можливість існування інших переконань і систем цінностей» [12, с. 149]. Визначальною рисою етнонаціонального розвитку України є, з одного боку, процес етнічного відродження української нації та інших етнічних спільнот, утвердження їх як сталих структурних компонентів українського суспільства, а з іншого – їх інтеграція й процес формування (поліетнічної) української політичної нації.

Список використаних джерел

1. Чічановський, А., 2006. 'Національна держава та її засоби масової комунікації у глобалізованому світі', *Україна*

на шляху до Європи, Упоряд.: В. І. Шкляр, А. В. Юричко, К.: *Етнос*, с.213–225.

2. 'Толерантність', 2000, *Енциклопедія політичної думки*, За ред. Д. Міллера, Пер. з англ. на укр. Н. Лисюк, С. Альошкіної, І. Піддуської, Київ: *Дух і Літера*, 472 с.

3. 'Філософія політики: Підручник', 2003, Редкол.: Л. В. Губерський, В. П. Андрущенко, М. І. Бойченко та ін., К.: *Знання України*, 400 с.

4. Полонська–Василенко, Н., 1995. 'Історія України': У 2 т. Т.1. До середини XVII століття, 3–ге вид., К.: *Либідь*, 672 с.

5. Огульчанський, ЮА., 2006. 'Етнічна структура українського суспільства: уявні та дійсні проблеми': Попул. Нарис, К.: Вид. дім «Киево–Могиланська академія», 68 с.

6. 'Політологічний енциклопедичний словник', 2004, Упорядник В. П. Горбатенко; За ред.: Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка, 2–е вид., доп. і перероб., К.: *Генега*, 736 с.

7. Бабій, МЮ., 1994. 'Свобода совісті: Філософсько-антропол. і релігійнознав. осмислення', Ред. Л. Г. Максєва, К.: *Вища шк.*, 84 с.

8. 'Етос і мораль у сучасному світі', 2004, Аболіна Т. Г., Єрмоленко А. М., Кисельова О. О. та ін., К.: Вид. ПАРАПАВ, 200 с.

9. 'Декларація принципів терпимості', *Міжнародні документи, ЮНЕСКО, Законодавство України*. [online] Доступно: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_503&test=4/UMfPEGznhhH4c.ZiClnzRwHI44ks80msh8Ie6

10. Лекторский, ВО., 1997. 'О толерантности, плюрализме и критицизме', *Вопросы философии*, №11, с.52–58.

11. Сердзю, Т., 2002. 'Сотрудничество цивилизаций за право на развитие', *Диалог цивилизаций: новые принципы организации світу*: Матер. Всесвіт. конф. Київ, 24 травня 2002 р., К.: *МАУП*, с.206.

12. Кремень, ВГ., 2007. 'Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум', К.: *Грамота*, 576 с.

References

1. Chichanovs'kyj, A., 2006. 'Nacional'na derzhava ta i'i' zasoby masovoi' komunikacii' u globalizovanomu sviti (The nation state and its means of mass communication in a globalized world)', *Ukrai'na na shljahu do Jevropy*, Uporjad.: V. I. Shklyar, A. V. Jurychko, K.: *Etnos*, s.213–225.

2. 'Tolerantnist' (Tolerance)', 2000, *Encyklopedija politychnoi' dumky*, Za red. D. Millera, Per. z angl. na ukr. N. Lysjuk, S. Al'oshkinoi', I. Pidlus'koi', Kyi'v: *Duh i Litera*, 472 s.

3. 'Filosofija polityky: Pidruchnyk (Philosophy of Politics: Textbook)', 2003, Redkol.: L. V. Gubers'kyj, V. P. Andrushhenko, M. I. Bojchenko ta in., K.: *Znannja Ukrai'ny*, 400 s.

4. Polons'ka–Vasylenko, N., 1995. 'Istoriya Ukrai'ny (History of Ukraine)': U 2 t. T.1. Do seredyny XVII stolittja, 3–tje vyd., K.: *Lybid'*, 67 s.

5. Ogul'chans'kyj, JuA., 2006. 'Etnichna struktura ukrai'ns'kogo suspil'stva: ujavni ta dijsni problemy (Ethnic structure of Ukrainian society: imaginary and actual problems)': Popul. Narys, K.: *Iyd. dim «Kyjevo–Mogyljans'ka akademija»*, 68 s.

6. 'Politologichnyj encyklopedychnyj slovnyk (Political Encyclopedic Dictionary)', 2004, Uporjadnyk V. P. Gorbatenko; Za red.: Ju. S. Shemshuchenka, V. D. Babkina, V. P. Gorbatenka, 2–e vyd., dop. i pererob., K.: *G'eneza*, 736 s.

7. Babij, MJu., 1994. 'Svoboda sovisti: Filos.–antropol. i religijeznav. osmyslennja (Freedom of conscience: philosopher–anthropol. and religious knowledge. comprehension)', Red. L. G. Makjejeva, K.: *Vyshha shk.*, 84 s.

8. 'Etos i moral' u suchasnomu sviti (Ethos and morality in the modern world)', 2004, Abolina T. G., Jermolenko A. M., Kysel'ova O. O. ta in., K.: *Iyd. PARAPAN*, 200 s.

9. 'Deklaracija principov terpimosti (Declaration of Tolerance Principles)', *Mizhnarodni dokumenty, JuNESKO, Zakonodavstvo Ukrai'ny*. [online] Dostupno: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_503&test=4/UMfPEGznhhH4c.ZiClnzRwHI44ks80msh8Ie6

10. Lektors'kij, VO., 1997. 'O tolerantnosti, pljuralizme i kriticizme (On Tolerance, Pluralism and Criticism)', *Voprosy filosofii*, №11, s.52–58.

11. Serdzhiiu, T., 2002. 'Sotrudnichestvo civilizacij za pravo na razvitie (Cooperation of civilizations for the right to development)', *Dialog cyvilizacij: novi pryncypy organizacii' svitu*: Mater. Vsesvit. konf. Kyi'v, 24 travnja 2002 r., K.: *MAUP*, s.206.

12. Kremen', VG., 2007. 'Filosofija nacional'noi' idei'. Ljudyna. Osvita. Socium (Philosophy of the national idea. Man. Education. Socium)', K.: *Gramota*, 576 s.